

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІСТОРИКО - ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО МОВИ В УКРАЇНІ

КОЗЬМУК Богдан Петрович - кандидат юридичних наук, завідувач
відділення правознавства Львівського техніко-економічного коледжу
Національного університету «Львівська політехніка»

У статті розглянуто джерельну базу з метою проведення комплексного дослідження історії законодавства про мови в Україні, що допомогло розкрити повноту та складність всього історичного процесу, його масштабність.

Ключові слова: законодавство про мови, держава, право, політична боротьба, державотворча функція, статус мови, компетенція права, історико-правова основа.

In the article the source base to conduct a comprehensive study of the history of the law on languages in Ukraine, which helped reveal the fullness and complexity of the historical process, its scalability.

Постановка проблеми

Усвідомлення та розуміння діалектики розвитку в тріаді мова-держава-право, статусу мови як об'єкта досліджень юридичної науки обумовлює не тільки перспективи правових, у тому числі історико-правових досліджень, а й потенційні виклики, породжені гострою політичною боротьбою, яка нехтує державотворчою функцією української мови. Мова, питання статусу мов в Українській державі остаточно сформувалися як сфера компетенції права, відтак єдиним дієвим способом вирішення мовного питання залишається його правове регулювання. Робота над вдосконаленням чинного законодавства України про мови актуалізує його історико-правову основу, спонукає до осмислення та переосмислення історико-правового досвіду правового регулювання мовної сфери.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Становлення та розвиток наукових знань про правовий статус української мови було тривалим і складним процесом. Однак ціліс-

ного дослідження цього питання не відбулось. Фахівці різних галузей науки – правознавці, історики, філологи, політологи у своїх працях розкривали окремі аспекти цієї теми. Серед українських вчених слід відзначити праці Д. Багалія, І. Бокала, В. Верстюка, В. Гнатюка, О. Горбача, М. Грушевського, І. Дзюби, Д. Дорошенка, М. Драгоманова, Е. Егана, С. Єфремова, А. Жуковського, М. Жулинського, В. Кульчицького, В. Лизанчука, О. Машевського, О. Мироненка, П. Пижика, В. Садовського, Р. Смаль-Стоцького, Б. Тищика, В. Чапленка, Ю. Шевельова, В. Шишкіна, О. Ярмиша та ін. Але, як окремий напрям історіографія дослідження правового регулювання мовної сфери не виділилася ані в історико-правовій, ані в історичній науці України.

Мета роботи полягає в виявленні особливостей розвитку мовного законодавства на українських землях 1917-1996 рр., а також з'ясування його впливу на реалізацію культурно-національних прав і свобод українського народу та національних меншин України.

Виклад основного матеріалу

Комплексне дослідження історії законодавства про мови в Україні потребувало аналізу джерельної бази, що допомогла би розкрити всю повноту і складність історичного процесу, його масштабність. Ці пошуки, з одного боку, тривали на фоні стрибкоподібного розвитку спеціальних історичних дисциплін, у тому числі виокремленні напряду джерелознавчих розвідок у галузі історії права [1, с. 229]. З іншого – завершився період приховування та замовчування інформації про мовну сферу, характерний для тоталітарної доби, і розпочався період становлення інформаційного забезпечення національної історіографії з проблем правового статусу мови в Україні. Вітчизняна історико-правова наука почала використовувати раніше недоступні чи малодоступні документи й новітні досягнення у методології їхнього дослідження. Однак це лише ускладнило проблему меж джерельної бази для вивчення історії законодавства про мови, критичного і неупередженого аналізу джерел, їх використання. У жодній з наукових праць з історії мовного законодавства в Україні не відображені джерелознавчі аспекти проблеми. У багатьох публікаціях вони підмінялися короткими археографічними оглядами. Така специфічна джерелознавча проблема, як класифікація джерел з історії законодавства про мови в Україні, в останні роки не порушувалася жодного разу. Проте висвітлення саме таких аспектів, причому на рівні серйозного спеціального дослідження, виведе розгляд теми на якісно новий етап, сприятиме залученню до наукових розвідок ширшого кола науковців і використанню та популяризації незнаних до цього часу історичних джерел.

Розуміння необхідності такого дослідження в українській науці історії держави та права доповнюється напрацьованими підходами, сформованими й апробованими принципами, а також методологічними здобутками теорії держави і права. Зрештою, ситуацію чітко означив М. Барга: „Зайвий раз підтверджується вже помічена в теорії науки закономірність: періоди, які зазвичай характеризуються головним чином накопиченням фактичного матеріалу, завжди міняються періодами, коли на

перший план висувається завдання щодо його наукового осмислення і узагальнення. Власне, тоді коли наука є спроможною „поглянути сама на себе”, на свою практику „з боку”, відбувається перевірка, відточення і збагачення її пізнавальних засобів, які створюють передумови для переходу її на якісно нову ступінь дійсності, яка вивчається нею” [2].

У процесі дослідження виокремлюється необхідність широкого введення до наукового обігу історичних джерел з теми, проведення джерелознавчого аналізу документів з історії законодавства про мови, удосконалення методики опрацювання джерел сучасними засобами, розкриття наукової значущості всіх елементів джерельної бази. Вивчаючи процеси становлення та розвитку правового регулювання мовної сфери, автор намагався охопити найширше коло джерел, критерієм відбору яких обрав наявність правової інформації. Застосування такого критерію апробовано у монографії В. Кіселичника „Міське право та самоврядування громади Львова (друга половина XIX – початок XX століття)” [119]. Автор констатує: „Серед всіх залучених джерел історико-правовий підхід дозволяє виділяти джерела правової інформації та нормативно-правові документи. Сучасне розуміння правової інформації та її джерел подається у Законі України „Про інформацію”, де зокрема зазначається, що „правова інформація – це сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок і боротьбу з ними та їх профілактику тощо” [3, с. 650]. І далі: „Закон поділяє джерела правової інформації на нормативні і ненормативні...” [4, с. 40]. Оскільки законодавство про мови є політико-правовим явищем, системою взаємодії держави і суспільства, такий підхід до визначення джерел його історії може бути результативним.

Кількісний і якісний характер джерельної бази обумовлює застосування певних принципів, котрі почасти сформувалися в історичній та історико-правовій науці. Дослідниця Л. Алексієвець у праці „Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926” використовувала такі принципи, як „встановлення

об'єктивності самого джерела; вивчення і характеристика всього комплексу доступних джерел; дотримання при вивченні джерел принципу історизму, а також комплексне й об'єктивне засвоєння історіографії досліджуваної проблеми" [5, с. 48]. Ці принципи, з одного боку, можна назвати загальними принципами дослідження джерел історії законодавства про мови в Україні й формування її джерельної бази. З іншого – відчувається пізнавальна потреба у спеціальних принципах, котрі б ураховували фундаментальні положення правознавства. Йдеться насамперед про питання легітимності та чинності правових актів як джерел історії мовного законодавства (чи приймалися вони відповідними уповноваженими органами або органами представницькими і чи був дотриманий порядок їхнього прийняття). Важлива також і чинність правових актів, тобто їхня загальнообов'язковість на відповідній території, у відповідний час і поширення на певне коло осіб. Необхідно розв'язувати проблему автентичності правових актів, дотримання процедури офіційної публікації. Достатньо складними є питання про особливості нормативної техніки і тлумачення правових норм у різні історичні періоди. Потребує дуже обережного підходу аналіз мови джерел і правнича термінологія, яка в них застосовується. Зрештою, необхідно пам'ятати, що в текстах законів, інших правових актів право є статичним, „наче мертвим”. Воно може здаватися досконалим: припускаємо, що винятково тексти певних законів сьогодні виглядають довершеними. Однак право „оживає” в динаміці, реалізації, застосуванні. Тому дуже важливо знайти рівновагу між формально-визначеними джерелами та масивом усіх інших джерел. Цьому, безумовно, сприяє їхня класифікація. Для виконання завдань аналізу системи органів місцевого самоврядування в Галичині у 1919–1939 рр. учені М. Іваник і С. Кондратюк запропонували власну класифікацію джерел: „1) юридичні акти; 2) архівні матеріали; 3) матеріали української та польської преси; 4) спогади” [6, с. 16]. Такої, максимально абстрактної класифікації, недостатньо для багатоаспектної джерельної бази історії законодавства про мови в Україні. На нашу думку, весь комплекс

джерел доцільно розділяти на дві великі групи, котрі чітко розрізняються за змістом, спрямованістю, нормативним характером:

1) Джерела державного походження.

2) Джерела іншого (недержавного походження).

У першій групі вирізняють тематичні блоки:

– законодавчі акти (конституції, закони, підзаконні нормативно-правові акти);

– історичні документи державотворчого та політико-правового характеру, конституційні й інші законопроекти (універсали, акти з проголошення держави, програми, декларації, відозви, проекти конституції тощо);

– організаційно-правові документи (регламенти, розпорядження, інструкції);

– документи договорів, конвенцій, угод, протокольних зустрічей, матеріали участі парламентських делегацій у переговорних процесах;

– матеріали парламентських засідань (підготовчі документи, протоколи засідань, постанови і рішення, що містяться у звітах про засідання);

– матеріали діловодства (офіційні листи, звернення, петиції, різні аналітичні й допоміжні матеріали).

У групі джерел іншого (недержавного походження) виокремлюють тематичні блоки:

– документи партійного походження (партійно-організаційні документи, пропагандистсько-агітаційні матеріали, котрі характеризують мету й завдання політичних партій у мовному питанні);

– публікації періодичної преси на мовну тематику;

– документи особистого походження (мемуари, спогади, листи та щоденники державних діячів, їхні виступи, архіви);

– статистичні дані й довідкові матеріали (статистичні звіти, бюджетні матеріали);

– публіцистичні твори, твори усної та писемної народної творчості.

Запропонованій класифікації притаманний елемент універсальності – вона може бути використана під час аналізу джерел різних періодів з історії правового регулювання мовної сфери на українських землях, різних його

форм і державних або національних ідентичностей. Однак цю класифікацію застосовують для аналізу модерної історії (з початку XX ст.), а не для передісторії (до початку XX ст.).

Безпосереднє підґрунтя цієї роботи становить сукупність опублікованих і неопублікованих документів, архівних матеріалів.

Низка важливих для нашого дослідження документів опублікована у спеціальних виданнях, насамперед у книзі «Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду» [7]. Чимало документів опубліковано у збірниках, присвячених українському державотворенню, зокрема у фундаментальних публікаціях «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали»: у 2-х томах [8] та «Західно-Українська Народна Республіка 1918 – 1923. Документи і матеріали» у 5-ти томах [9].

Попри те, що найважливіші документи та матеріали опубліковані, чимало джерел ми знайшли й опрацювали у фондах архівів України. Ці документи, насамперед, висвітлюють правотворчий процес та застосування законодавства про мови. У дисертаційному дослідженні до наукового обігу введені архівні матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України (ЦДАВОУ) (ф.1 Верховна Рада України; ф. 166 Міністерство освіти України; ф. 2583 Міністерство народної освіти України; ф. 4465 Документи і матеріали українських емігрантських установ, організацій та різних осіб (колекція)), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) (ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ) 1917-1991 рр.; ф. 41 Єврейські політичні партії і організації (1902-1931 рр.); ф. 43 Центральний комітет Української партії соціалістів-революціонерів, Української комуністичної партії (боротьбистів) та їх місцеві організації (1917-1920 рр.); ф. 44 Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ) (1917-1923 рр.); ф. 51 Київський комітет РСДРП (більшовиків) (1917); ф. 59 Колекція спогадів учасників революційних подій, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, соціалістичного будівництва (кін. XIX – сер. XX ст.)), Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ЦДІАЛ) (ф. 58 Колекція документів про ді-

яльність урядів та армій УНР і ЗУНР; ф. 309 Наукове товариство ім. Т. Шевченка; ф. 348 Товариство «Просвіта»; ф. 206 Українське педагогічне товариство «Рідна школа»), Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАК) (ф. 707 Управління київського учбового округу).

Багата джерельна база дала змогу достовірно відтворити історію законодавства про мови в Україні, а відтак, правову реальність у мовній сфері впродовж тривалого історичного часу.

Розробка концепта правової політики та його застосування в українській історико-правовій науці розпочалися відносно недавно. Проте серед прихильників теорії правової політики бачимо учених, які вважаються фундаторами української історико-правової науки в кінці XIX – початку XX ст. Зокрема, Ф. Тарнавський, осмислюючи співвідношення порівняльного правознавства, порівняльної історії права і соціології, що від першої воно відрізняється тим, що не обмежується простою констатацією юридичних фактів, але й займається ще побудовою самостійних юридичних конструкцій. Від соціології порівняльне правознавство відрізняється тим, що переслідує цілі не теоретичні, а прикладні – служіння політиці права [10].

Оскільки правова наука в період, представлений Ф. Тарнавським, була тісно пов'язана з іншими галузями знань – економікою, політикою, етнографією, соціологією тощо, політика права почасти мала міждискусійний характер як усталена риса теорії правової політики є позитивною можливістю для дослідження історії законодавства про мови, позаяк на більшості її етапів законодавство було конструктивним виразом політики держави у мовній сфері.

Поняття «правова політика» загалом характерно для європейської юридичної науки, насамперед, німецької. Історія дослідження правової політики в Німеччині нараховує більше 100 років і спричинилася до визнання юриспруденцією політичних наук. У «Словнику політики» 1914 р., авторами статей якого були П. Лабанд, Г. Еллінек, К. Лампрехт, А. Вогнер та ін., професор права Стразбурзького університету Фрітц ван Калькер, спираючись

на праці Штаммлера, Хінненберга і Петражицького, розкрив поняття «правова політика» як частини вчення про право, щоправда, про таке право, яким воно повинно бути, а не таким, яким вже є. Далі в статті про правову політику говориться, що в цьому смислі правова політика дуже близька до теорії природного права. Однак юснатуралістична школа здебільшого виводить норми права з незмінним змістом із людської природи або із природи права. Завдання ж правової політики, навпаки, полягає в тому, щоб показати вірний з методологічної точки зору напрям для розвитку правової думки.

Коли існує право, яке регулює людське буття і умови його розвитку, воно не повинно існувати вічно, а з часом змінюватися, і окремі норми права також повинні змінюватися разом зі зміною самої природи права. Правова політика займається тим, що досліджує і пояснює, у відповідності з якими постійними умовами конкретне правове регулювання можна визначити в якості вірного, істотного. Мета такого способу дослідження наступна: на місце тільки емоційних рішень ставити такі рішення, які могли би відповідати розумним, доступним розумінню більшості основам.

Відповідь на запитання, чи поєднуються положення права з об'єктивною істиною, передбачає окреслення однієї загальної і вищої точки зору, з позицій якої можна буде оцінювати норми права. Ця вихідна точка зору полягає в ідеї удосконалення всього сущого як вищої мети права. Виходячи з цієї точки зору в якості принципу урегулювання відносин у суспільстві визначається ідея справедливості. Завдання правової політики полягає в тому, щоб окреслити основи правової думки розвинути в окремі принципи чинного діючого права і використати їх в процесі удосконалення діючих правових норм, які критикуються. Як правило, таке завдання постає в сфері окремих галузей чи інститутів права, тому мова йде про «цивільно-правову політику», «кримінально-правову політику» [11, с. 394].

Загалом поняття «правова політика» стикається з тими ж труднощами, що і поняття «справедливість». Як відзначив професор Йозеф Айзензее, ідея, яка лежить в основі термі-

ну, здається настільки простою і в той же час настільки складною, що вчені з цим терміном змирилися [12, с. 283]. У довідкових посібниках початку ХХІ ст. у статтях про правову політику говориться, що правова політика займається питанням і рішеннями про те, якими правовими засобами і яким способом може бути досягнута певна соціальна мета. Правова політика охоплює вирішення питань не тільки з позицій діючого закону, але і з позицій бажаного закону.

Таким чином, теорія правової політики дозволяє вирішити найважливіші завдання історико-правового дослідження законодавства про мови в Україні, а саме:

- оцінювати діяльність держав і державних утворень на українських землях по створенню правового порядку, гармонійно поєднуючого мовні права та інтереси особи, народу, нації, національних меншин;
- встановлювати співвідношення між діючим законодавством про мови на різних етапах його історії та бажаним з позицій українського народу (української нації);
- виявити зв'язки між розвитком законодавства про мови та мовною чи національною політикою, процесами українізації чи асиміляції;
- виокремлювати історично сформовані принципи законодавства про мови в Україні;
- обґрунтувати нелінійний характер історико-правового розвитку законодавства про мови в Україні.

Висновки

Узагальнена українська історіографія правового статусу мови та законодавства про мови відображає слушну тезу Генрі Гітчінгса про те, що «мова – це стенограма історії», виокремлює та розмежовує індивідуальне природне право на мову та право етносу (нації) на державний статус мови, аналізує становлення правового статусу української мови та мови національних меншин на різних етапах розвитку української державності та права, оцінює ідеї та проекти мовного законодавства, досліджує процеси його становлення та практику застосування. В українській історіографії становлення правового статусу мови,

законодавства про мови розглядається як історико-правовий процес, з яким пов'язані найважливіші історико-правові процеси в Україні, які загалом сформували державну та правову традицію українців.

В основі формування джерельної бази, пошуку та відбору емпіричного матеріалу дослідження є поняття «законодавство про мови». Відтак саме закони та підзаконні акти різних періодів є системоутворюючим елементом для джерельної бази дослідження. Це пояснюється принципом верховенства закону, який відносить мовну сферу до найважливіших питань державного й суспільного життя, встановлює вищу юридичну силу та пріоритет законів у системі правових актів усіх досліджуваних періодів, закріплює у конституційній формі дотримання принципу законності, у тому числі здійснення контролю і нагляду за дотриманням законів. Навколо законів формується потужний джерельний пласт різноманітних за змістом і формою документів: проектів законів, пояснювальних записок, додатків, актів тлумачення, стенограм засідань тощо. З законами безпосередньо пов'язані і підзаконні нормативно-правові акти, які відігравали допоміжну й деталізуючу роль у законодавчому регулюванні мовної сфери.

Література:

1. Кметь В. Стан і перспективи розвитку спеціальних історичних дисциплін. В. Кметь, Н.Турмис, Р. Шуст. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми, за ред. Л.О.Зашкільняка. – Л.: Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. 2004, сс.229-259.
2. Кельман М. Загальнонаукова методологія і методологія права. М. Кельман. Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників Третього всеукраїнського „круглого столу” (м. Львів, 23–24 листоп. 2007 р.). – Л.: Сполом. 2008, с. 344.
3. Закону України «Про інформацію». ВВР України. – Офіц. вид. 1992, № 48, Ст. 22, - с. 650.
4. Кіселичник В. Міське право та самоврядування громади Львова (друга половина XIX – початок XX століття): монографія. Василь Кіселичник. – Л.: ЛьвДУВС; Край. 2008, с.352.
5. Алексієвець Л.М. Польша: утвердження незалежної держави 1918–1926. Л.М.Алексієвець. – Тернопіль : Підручники і посібники. 2006, с. 446.
6. Іваник М.М. Система органів місцевого самоврядування в Галичині у 1919–1939 р.р.: історико-правовий аспект. М.М.Іваник, С.В.Кондратюк. Л.: Компакт-ЛВ. 2007, с. 252 .
7. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали. упорядн. : Л. Масенко, В. Кубайчук, В. Демська-Кульчицька ; за ред. Л. Масенка. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 2005, с. 399.
8. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – Т. 2 : 10 грудня 1917р. – 29 квітня 1918р. , упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; ред. В. А. Смолій [та ін.]. [Б. м.] : [б.в.]. 1997, - с. 422.
9. Західно-Українська Народна республіка 1918–1923 рр. Документи і матеріали : у 5 т. укл. Олександр Карпенко, Катерина Мицан ; за ред. О.Карпенка. – Т.3. Кн. 2: Суспільно-політичні процеси. Національно-культурне відродження Івано-Франківськ: Лілея-НВ. 2005,- с. 680.
10. Тарнавский Ф.В. Сравнительное правоведение в конце XIX века. Ф.В. Тарнавский. Порівняльне правознавство: Антологія української компаративістики XIX-XX століть, за ред. О.В. Кресіна. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Видання: «Логос». Серія наук. видань «Енциклопедія порівняльного правознавства». 2008, Вип. 5, с.414.
11. Правовая политика как научная теория в историко-правовых исследованиях. под ред. докт. юрид.наук, докт. филос. наук, проф. Ю.М. Рыбакова. – М.: Статут. 2011, с. 408.
12. Isensee I. Gerechtigkeit-Zeitlose Idee und Verfassungsstaat der gegenwart. Gerechtigkeit heute, Auspruch und Wirklichkeit. Jahrbuch der Salzburger Hochschulwochen. 2000, p. 283.